

УДК 330.341.2

ПРОДУКТИВНИЙ КУЛЬТУРНИЙ КАПІТАЛ ЯК ІНСТИТУЦІЙНИЙ ЗАСІБ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ МОДЕРНІЗАЦІЙНОГО ПРОЦЕСУ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ

Віктор Грушко¹; Ірина Кіт²

¹Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка, Тернопіль, Україна

²Тернопільський національний медичний університет
імені І. Я. Горбачевського, Тернопіль, Україна

Резюме. Розкрито процес трансформації ролі економіки в організації суспільства, періодичних змін парадигм її розвитку протягом історії, місце у цих перетвореннях різних форм капіталу. Досліджено вплив на формування економічної реальності як об'єктивних чинників, так і процесів, зумовлених волюнтаристичним лобюванням інтересів найбільших власників капіталів. Здійснено аналіз відмінних мотивів, якими керуються суб'єкти економічної взаємодії залежно від рівня їх володіння важливими ресурсами. Проаналізовано боротьбу різних видів капіталу, їх власників між собою за доходи, вплив, домінування, владу, яка супроводжується періодичною зміною панівних еліт, що опираються на різні за змістом активи. Виявлено вичерпання потенціалу сучасної парадигми розвитку економіки, де утвердився в якості панівного фіктивний капітал, в основі якого рента, імітація корисної для суспільства діяльності, стимулювання штучних потреб, що супроводжується одночасним експонентним наростанням кризових явищ відразу у низці важливих для суспільства сфер його життєдіяльності. Встановлено необхідність зміни парадигми розвитку, сформованої ще у період Нового часу і переорієнтування на випереджаючий розвиток продуктивного культурного капіталу. Актуалізовано важливість визначення перспективних цілей, розроблення стратегій їх досягнення й переходу національної економіки від рефлексивного реагування на проблеми чи зміну споживацького попиту на прийняття рішень і формування комплексу дій відповідно до якнайшвидшого досягнення встановленої мети. Розкрито руйнівну для сучасної цивілізації та навколишнього природного середовища орієнтацію на кількісні параметри зростання та необхідність переорієнтування на виробництво матеріальних благ максимально довготривалого використання, замкнених циклів виробництва та розвиток культурного потенціалу людей замість нагромадження знаків багатства, яке має тенденцію до їх концентрації у вузького кола суб'єктів економічної діяльності, породжуючи монополістичні тенденції вже у масштабах глобалізованої економіки.

Ключові слова: продуктивний культурний капітал, мотив, парадигма, рента, прогрес, сенс, баланс інтересів.

https://doi.org/10.33108/galicianvisnyk_tntu2022.05_06.032

Отримано 20.11.2022

УДК 330.341.2

PRODUCTIVE CULTURAL CAPITAL AS AN INSTITUTIONAL MEANS OF ENSURING THE MODERNIZATION PROCESS OF THE NATIONAL ECONOMY

Viktor Grushko¹; Iryna Kit²

¹Ternopil National Pedagogical University named after Volodymyr Hnatyuk,
Ternopil, Ukraine

²Ternopil National Medical University named after I. Ya. Gorbachevsky,
Ternopil, Ukraine

Summary. The article reveals the process of transformation of the role of the economy in the organization of society, periodic changes in the paradigms of its development throughout history, the place in these

transformations of various forms of capital, the studied influence on the formation of economic reality, both objective factors and processes caused by the voluntarist lobbying of the interests of the largest capital owners. An analysis of different motives, which are guided by subjects of economic interaction, depending on the level of their ownership of important resources, is carried out. The struggle of different types of capital and their owners among themselves for income, influence, dominance, and power, which is accompanied by a periodic change of ruling elites based on assets of different content, is analyzed. The exhaustion of the potential of the modern paradigm of economic development, where fictitious capital, which is based on rent, imitation of activities useful to society, stimulation of artificial needs, accompanied by the simultaneous exponential growth of crisis phenomena in a number of important spheres of society's life activity, has been identified as the dominant one. The need to change the paradigm of development, formed in the period of the New Age and reorientation to the anticipatory development of productive cultural capital, has been established. The importance of defining prospective goals, developing strategies for their achievement, and transitioning the national economy from a reflexive response to problems or changes in consumer demand to decision-making and the formation of a set of actions in accordance with the fastest possible achievement of the set goal has been updated. It is revealed that the focus on quantitative parameters of growth and the need to reorientate on the production of material goods of maximum long-term use, closed production cycles and the development of the cultural potential of people instead of the accumulation of signs of wealth, which tends to their concentration in a narrow circle of subjects, are destructive for modern civilization and the natural environment economic activity, giving rise to monopolistic tendencies already on the scale of the globalized economy.

Key words: *productive cultural capital, motive, paradigm, rent, progress, meaning, balance of interests.*

https://doi.org/10.33108/galicianvisnyk_tntu2022.05_06.032

Received 20.11.2022

Постановка проблеми. Протягом історії періодично відбуваються зміни парадигми розвитку економіки під впливом як об'єктивних факторів, так і боротьби окремих суспільних груп, керованих своїми «суб'єктивними» інтересами. З моменту утвердження економіки як системоформуючої сфери в організації суспільства та особистого інтересу замість примусу в якості провідного інструменту стимулювання економічної діяльності, людство переорієнтувалося від пасивного «збирання багатств» на активні дії у сфері бізнесу, трансформуючи нагромаджені багатства у продуктивний капітал (техніку і технологію), який став потужним інструментом забезпечення масштабного процесу перебудови базових засад функціонування життєдіяльності суспільства. Проте у ХХ ст. діяльний капітал став втрачати своє панівне становище під впливом поступового переорієнтування бізнесу на ренту, у першу чергу, від отримання доходів від цінних паперів та спекуляцій ними, що завершилося перемогою банківського капіталу над промисловим і зміною пріоритетів виробництва – штучні потреби витісняють реальні, а продукування симулякрів (символічних копій реального) – виробництво благ. Як наслідок, економіка почала набирати ознак квазіекономіки, в якій став домінувати фіктивний фінансовий капітал і виробництво благ нетривалого використання, попит на які маніпулятивно стимулюється бізнесом, що створює більше проблем для довкілля, ніж задовольняє реальні потреби людей. У результаті нарастають небезпечні тенденції, зумовлені деградацією навколишнього природного середовища, збільшенням соціальних контрастів, загрозою встановлення монопольного контролю над кровоносною системою економіки – фінансовими потоками, депопуляцією в економічно успішних країнах і т.д.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Інтенсивне нагромадження кризових явищ у різних сферах життєдіяльності суспільства, джерелом яких виступає існуюча модель економіки, зумовлює зацікавленість вчених-економістів все більше зосереджувати зусилля на комплексному вивченні наявних проблем, що неухильно нарастають, виявленні причин та пошуку шляхів їх вирішення. Загостренню соціально-економічних проблем сучасності присвячували в останній час свої праці французький економіст Том Пікетті, американський філософ Ноам Хомський, перуанський економіст Ернандо де Сото, турецький економіст Дені Родрик, південнокорейський інституційний економіст Ха-Юн Чанг та інші. У свою чергу, проблеми катастрофічного нагромадження деструктивних процесів у біосфері під

впливом панування споживчої економіки актуалізували у своїх роботах американські вчені Медоуз Донелла Х., Медоуз Денніс Л., Рендерс Йорген [4], американський економіст Дейлі Герман, американський вчений-еволюціоніст Джаред Даймонд і т.д. Смісловий аспект соціально-економічних проблем розкривали у своїх аналітичних доробках французький мислитель Альбер Камю, іспанський філософ Хосе Ортега-і-Гассет, російський економіст Валентин Катасонов тощо. Серед вітчизняних учених вагомий внесок у дослідження проблем в організації системоформуючих засад сучасної економіки зробили вчені-економісти Богдан Андрушків [1], Валерій Ільїн [3], Богдан Данилишин і т.д.

Невирішені раніше частини загальної проблеми. В силу сформованої спеціалізації наукових досліджень з поля зору вчених повсякчас випадає той факт, що економіка не ізольована царина від інших сфер життєдіяльності суспільства, а область активності людей, що перебуває у тісній взаємодії з якісно відмінними від неї процесами, кожен з яких підпорядкований своїм особливим закономірностям розвитку. Як наслідок, за умов панування вузької спеціалізації наукових пошуків, в економістів виникають своєрідні «сліпі зони», в яких часто формуються першопричини неочікуваних для вчених і практиків загроз, проблем, або ж процеси в економіці породжують негативні наслідки в інших, значущих для людей сферах. Зокрема, успіхи науково-технічного прогресу, досягнення якого тривалий час забезпечували динамічне зростання економіки, стали причиною втрати контролю за розвитком негативних процесів у біосфері під впливом збільшення навантаження господарського комплексу на довкілля. У свою чергу, успіхи з лібералізації руху капіталу не дозволили вчасно усвідомити ризики наростання соціальних контрастів, поширення бідності та акумулювання непропорційно великої частки фінансових ресурсів у руках невеликої групи суб'єктів економічної діяльності. Навіть успіхи в забезпеченні добробуту в низці розвинених країн для більшості своїх громадян часто поєднуються зі зростанням у цих суспільствах депресій у людей, руйнуванням інституту сім'ї, старінням населення. Вочевидь визріла нагальна потреба переосмислення сформованих на початку Нового часу принципів організації економіки та формування нової парадигми її функціонування й розвитку, яка б була зорієнтована на збереження життя, природного середовища, людської цивілізації, а також на наповнення ідеї прогресу новим змістом, а життя людей – більш значущими смислами, ніж їх змагання між собою у процесі збільшення свого споживання, нагромадження багатства чи його знаків.

Постановка завдання. Мета роботи полягає у виявленні причин: майже одночасного експонентного наростання проблем у різних сферах, породжених існуючою системою організації економіки, від стану яких залежить життєдіяльність суспільства; синхронізації кризових процесів у низці різних важливих галузей життя на сучасному етапі, що зумовлює загрозу кумулятивного ефекту з непередбачуваними наслідками; неможливості в рамках існуючої парадигми розвитку економіки запобігти руйнівним процесам вже у масштабах людської цивілізації, що можуть навіть загрожувати життю на планеті. Водночас необхідне визначення прийнятної для більшості суспільства альтернативної парадигми прогресу для економіки, яка б могла радикально знизити ризики і була реалістичною для оперативного, як вимагають обставини, впровадження.

Викладення основного матеріалу. Важливим засобом організації суспільства та економіки як його системоформуючої складової є наявність загальноновизнаних цінностей і норм поведінки людей, що виступають основою для формування панівних звичок у соціумі, порядку функціонування його інститутів, які забезпечують регулювання економіки, визначають цілі для неї, встановлюють правила економічних змагань і контролюють їх дотримання. Водночас, інститути суспільства переважно більше відображають реалії попереднього етапу розвитку соціально-економічної системи, а тому часто відстають від вимог, які диктує дійсність, що повсякчас зазнає змін. При

цьому з плином часу одні інститути втрачають своє значення для суспільства, а для вирішення якісно нових, які постійно виникають, проблем періодично виникає потреба створення інших, що нагадує динаміку змін ринкової кон'юнктури.

Неформальні норми у соціумі є продуктом його культури, яка сама має властивість змінюватися. Ці норми здійснюють непомітний і водночас всеосяжний вплив на специфіку функціонування інститутів суспільства, визначаючи темп економічної динаміки. Норми культури формують загальноприйнятий спосіб мислення, глибину й комплексність проникнення у проблеми, які потребують вирішення, методи їх розв'язання, пріоритети і т.д.

Люди наповнюють процеси, на які вони впливають, змістом тієї культури, в рамках якої вони сформувалися. Тому від особливостей і потенціалу культури суспільства залежить смислове наповнення економічних процесів, спрямованість змін і результативність у сфері виробництва благ, організації їх обміну, справедливості їх розподілу і споживання. Тренди або ж тенденції змін, згідно з аргументами британського футуролога Річарда Уотсона, вирішальним чином визначають перспективи кожного соціально-економічного утворення.

Культура виступає вмістилищем знань, умінь, здатності до спільних організованих дій, цілей, сенсів, цінностей, етики (людського, соціального, організаційного капіталів). Культурний капітал суспільства включає в себе як рівень фахового професіоналізму його членів, так і норми моралі та рівень інституційної ефективності соціуму. При цьому саме в межах визначених ним пріоритетів формуються соціально-економічні тренди. Культурний капітал постає в якості фундаменту, на якому формується цивілізація як певний організований спосіб виробництва, а також русла, в рамках якого вона розвивається.

Як на рівні окремої людини інвестиції в свою освіту з часом відкривають перед нею кращі можливості для самореалізації, так і в масштабах держави турбота про підвищення освіченості свого населення створює підґрунтя для розвитку національної економіки й добробуту власного населення. Або ж більш узагальнено: інвестиції у власну капіталізацію (освіту, виховання, соціальні зв'язки, засоби отримання нових доходів і т.д.) є базовим принципом, який забезпечує позитивний результат як для окремо взятих людей, так і для цілих держав. У цієї стратегії, підтвердженої практикою життя, є й свої проблемні для людей і держав сторони. По-перше, такий алгоритм дій зумовлює необхідність обмежувати себе у споживанні наявних у своєму розпорядженні ресурсів, частину яких доводиться спрямовувати на забезпечення свого майбутнього. Зокрема, сама культура починається з обмежень і регламентацій. По-друге, у прийдешньому ситуація може помітно змінитися, через що інвестиції можуть не принести очікуваної віддачі. Проте незважаючи на ризики, у більшості своїй ті люди й держави, які інвестують у своє майбутнє, опиняються у кращій ситуації, ніж ті, які перебувають під владою споживацьких залежностей.

Капітал з моменту, коли люди досягнули його суть і переваги, які він дає, почав розглядатись як ефективний інструмент отримання бажаного при менших затратах зусиль, часу, ресурсів. Як наслідок, з часом все більше людей, а згодом країн стали втягуватись у змагання за отримання у своє розпорядження щораз потужнішого капіталу, конкурентна боротьба за який має тенденцію до зростання. Якщо на початковому етапі мотивом змагання за капітал виступає прагнення отримувати засоби задоволення своїх потреб легшим і швидшим способом, то з його нагромадженням і з моменту насичення своїх споживчих запитів інтерес трансформується, набираючи форми гонитви за збільшенням влади над менш капіталізованим оточенням. Розгортається водночас і боротьба різних форм капіталу (їх власників) між собою за доходи, вплив і владу, яка супроводжується періодичними змінами панівних еліт.

Таким чином, формується кількарівнева конкурентна система, де на нижньому рівні проводиться боротьба за доступ до базових ресурсів виживання, на наступному – за можливість, наскільки це дозволяють наявні фінансові можливості, задовольняти свої потреби максимально ширшою номенклатурою, якомога якіснішими споживчими благами, на третьому – за збільшення матеріально-речового капіталу, на четвертому – за контроль над потоками (у просторі) й, нарешті, процесами (змiнами у часі, трендами).

Україна на сьогодні опинилась у доленосній точці бiфуркації, в якій водночас вирішується цілий комплекс нагромаджених протягом тривалого часу проблем, закладається вектор подальшого розвитку (тренд) країни, її суспільства й кожного його представника, зокрема на значну перспективу. Ключовою метою, яка постала перед національною економікою на сучасному переломному етапі історії, є необхідність її трансформації від екстенсивної парадигми розширеного відтворення виробництва споживчих благ до формування організаційних структур забезпечення інтенсивного розвитку її продуктивних сил і виробничих відносин. Метою цього має стати зростання можливостей суспільства і кожної людини зокрема. Важливою передумовою змін, які забезпечуватимуть реальний прогрес, є перехід від рефлексії, в основі якої пасивне реагування на проблеми і виклики чи зміни ринкового попиту, до осмисленої довготривалої стратегії, спрямованої на активне досягнення максимально якісної капіталізації кожного суб'єкта українського суспільства, держави в цілому, набуття здатності функціонуючих у країні інститутів організовувати безперервний процес модернізаційних перетворень і, найважливіше, – формування нових сенсів, навколо яких має розбудовуватися національна економіка більш адекватним вимогам часу чином. Усі успішні бізнес-структури своїх високих результатів досягали вирішальним чином завдяки формуванню довготривалих стратегій свого розвитку і цілеспрямованій їх реалізації протягом тривалого часу.

Очевидно, що у тій формі прогресу, яку реалізовує сучасне людство, далеко не все має виключно позитивні прояви. У нинішній системі організації економіки сформувався механізм безупинного втягування у виробництво все більшої кількості ресурсів і їх швидке перетворення в токсичні відходи [4, с. 312–358]. Паралельно з цим неухильно збільшується частка зайвих для економіки людей. Орієнтація на кількісне зростання (матеріальних благ, грошей) на обмеженій планеті, з обмеженими можливостями кожного спожити зароблене чи на імітаційну квазіекономічну діяльність (хрестоматію за Аристотелем), в основі якої перерозподіл (багатства або його знаків) набуло ознак азартної гри, від якої у виграші абсолютна меншість. Але й для цієї меншості, яка уособлює сучасний успіх, їх особисті досягнення в умовах загрози для життя на планеті перетворюються у сумнівний виграш. При цьому, незважаючи на рівень, на якому реалізують свої егоїстичні інтереси усі учасники економічних змагань, у них одна головна, неусвідомлена більшістю, проблема – обмежений горизонт осмислення розвитку процесів, у які всі втягнуті. Перехід кожного учасника на вищий рівень в існуючій системі, з одного боку, засвідчує певне особистісне зростання (інтелектуальне, вольове, але нечасто моральне).

Наростання проблем вказує на необхідність перепідпорядкування прогресу іншим цілям, визначення вагоміших пріоритетів, ніж кількісне зростання. Окрім того, визріли передумови зміни самих мотивів, які слід стимулювати в людей у їх економічній діяльності. Потребує переосмислення твердження класиків політекономії про егоїстичний інтерес як головну рушійну силу в економіці, її розвитку й прогресі людства. Якщо продовжувати опоратися на егоїстичний інтерес як на визначальний принцип в організації функціонування й розвитку економіки, то руйнування біосфери планети, як середовища життя і сім'ї, як базового інституту суспільства, продовжуватимуться як закономірні наслідки його панування. Все очевиднішою стає необхідність змінити

антагонізм людських егоїзмів на формування балансу між особистими та суспільними інтересами. Гострота проблем зумовлює потребу повернення етичних цінностей в економічну діяльність, які Макс Вебер у свій час визначив як базові для забезпечення прогресу [2, с. 397–436].

Україна, як і інші країни, може отримувати доходи від експлуатації природних ресурсів на своїй території, вигідного фізико-географічного розташування, ефективного використання своїх геоekonomічних переваг, використання свого простору для забезпечення міжнародного руху товарів і послуг тощо. Водночас якісні зміни на сучасному етапі можливі виключно за рахунок формування відлагодженого інституційного механізму організації розвитку науково-технічного прогресу та забезпечення ним швидких якісних перетворень в усіх сферах соціуму, що має розпочинатися з озброєння культурного капіталу трудових ресурсів країни передовими знаннями й уміннями, а також моральним оздоровленням суспільства задля встановлення меж для людського егоїзму. Мораль – це головний інструмент радикального зниження трансакційних витрат, які формують «тертя», гальмуючи якісні зміни в економіці та організації функціонування інститутів суспільства.

Разом з цим, динаміка розвитку, яку необхідно цілеспрямовано формувати, має бути підпорядкована чітко окресленому проекту бажаного майбутнього, для реалізації якого повинні націлюватись усі рішення і дії всіх інститутів держави, які необхідно зв'язати в єдиний скоординований і синхронізований комплекс, скерований на розвиток науково-технічного прогресу в країні. Складовими зв'язаного в єдину систему комплексу мають стати: освіта, націлена на розвиток творчості; виховання відповідальної перед суспільством ініціативності; створення сприятливих умов примноження нових наукових звершень, необхідних виробництву й безпечних для довкілля; формування організаційних структур їх швидкого впровадження; стимулюючого модернізацію кредитного забезпечення; утворення дієвого механізму заохочення новаторів та втілювачів їх досягнень у життя. Для реалізації далекосяжних стратегій під кожне завдання необхідні відповідні інститути в системі державного управління, які або ж слід створювати, а ті, що є, націлити на забезпечення ними безперервного процесу якісних перетворень в економіці.

Відсутність проекту майбутнього, цілі, якої має досягнути країна у перспективі, зумовить продовження панування безсистемного рефлекторного реагування на потік проблем, на задоволення мінливого споживацького попиту обивательської більшості суспільства чи обслуговування інтересів власників найбільших капіталів, які, у свою чергу, мають власні, чітко визначені цілі (що можуть не співпадати або ж суперечити інтересам більшості) й волю нав'язувати суспільству вигідні для себе тренди. Озброєний ресурсами панівний клас, який не ставить за мету реалізовувати значущий для суспільства проект майбутнього, по суті відрізняється від пересічних споживачів лише вищими запитами, стаючи додатковою проблемою для соціуму, а не інтелектуально-організаційним інструментом забезпечення його прогресу. Клас, який володіє ресурсами, може отримувати доходи значно легшим і менш ризиковим для себе способом, ніж модернізація економіки, а тому необхідні організаційні й вольові зусилля з боку інститутів держави, еліти, наділеної суспільством політичною владою, для стимулювання дій кожного суб'єкта економічної діяльності у корисному для суспільства напрямку.

Водночас інтереси суспільства і панівна парадигма сучасної економікоцентричної цивілізації, в якій опора робиться на вроджений природний інстинкт утвердження свого домінування шляхом реалізації кожним свого егоїстичного інтересу, вкрай складно узгодити. Одним із варіантів вирішення наявної суперечності є переведення змагальності між людьми (країнами) зі сфери боротьби за матеріальні блага та їх символи – гроші

(засоби «м'якої влади») на конкуренцію в нематеріальні сфери їх активності (культуру, мистецтво, наукові досягнення, значущі для суспільства проекти тощо або ж засоби «м'якої сили»). На постіндустріальному етапі розвитку самоствердження в інтелектуальній чи мистецькій сферах може стати однією із альтернатив пануючій тривалий час у світі конкурентній боротьбі людей (народів) між собою за нагромадження матеріального багатства і його знаків, що починає вже нести надто великі загрози для всього людства. При цьому економіку слід поступово переводити у засіб задоволення переважно базових матеріальних потреб усіх людей на достатньому рівні без надмірностей, відмови від орієнтації на виробництво «одноразових» благ, які є одним з головних джерел забруднення довкілля й недопустимо великої експлуатації природних ресурсів.

Не зважаючи на гостре прагнення українського суспільства повторити економічний успіх низки країн Азійсько-Тихоокеанського регіону, бездумне їх копіювання може перетворити Україну, у разі втілення мрії, в складову глобальної проблеми, в яку поринає світ. І це у той час, коли вже визріла потреба в ефективній альтернативі, яка б дозволила людству не допустити ситуації, коли будь-який наступний вибір вестиме лише до погіршення становища.

Ключове питання, на яке мають відповісти самі собі сучасні люди: «слід жити заради споживання (нагромадження) благ (або ж знаків багатства), збільшення контролю над потоками чи статки потрібні людям для досягнення більш високих цілей, наповнення свого життя більш значущими сенсами?» Той факт, що у багатьох високорозвинених країнах рівень розвитку технологій дозволяє приблизно кожному п'ятому працюючому в них у матеріальній сфері виробляти такі обсяги благ, які не лише задовольняють базові потреби ледь не всіх своїх громадян, але й значну їх частку направляти на реалізацію в менш успішні країни, засвідчує, що проблема нестачі засобів для виживання для великої кількості людей є більш етичною, ніж техніко-технологічною. У свою чергу, дефіцит етики в сучасному світі – це закономірний наслідок перетворення економіки у системоформуючу сферу життєдіяльності суспільства, нагромадження (чи споживання) благ і знаків багатства – у його ціль, егоїстичного інтересу – у приводний механізм функціонування й розвитку наймасштабніших процесів у ньому.

Переорієнтування нинішньої моделі поведінки від реагування на проблеми, які доганяють людей з минулого, на досягнення перспективних цілей дозволять змінити у більш позитивний бік існуючі тенденції розвитку. Як виявив французький соціолог Габріель Тард, у суспільстві вирішальну роль відіграє наслідування вдало впроваджених відкриттів. Тобто зміни на глобальному рівні розпочинаються з локальних успішних перетворень. Україна, в якій уже є нагромаджений певний людський капітал і яка водночас перебуває в глибокій кризі (що стимулює не повертатися до системи, яка її спричинила), має всі необхідні передумови для формування якісно іншої й перспективнішої моделі економіки. Англійський історик Арнольд Джозеф Тойнбі на основі вивчення процесів розвитку цивілізацій у минулому зробив висновок, що саме в періоди занепаду старої системи з'являється можливість сформувати якісно нову парадигму розвитку. Вочевидь, що і втілювати нову стратегію має нова еліта, а не та, яка досягла у попередній економічній системі певних вершин і навряд чи сприятиме зміні правил, які відкривають можливості людям з якісно іншими здібностями зайняти чільні місця в суспільстві.

Нові засади економіки не повинні відкидати досягнення минулого, а мають визначати нові смисли, цілі, пріоритети тощо, яким мають бути підпорядковані наукові дослідження, технічні розробки, особливості застосування передової техніки, технологічні перетворення, менеджмент і т.д. [1, с. 34–45]. Мають упроваджуватись як обов'язкові вимоги до виробників виготовляти продукцію якомога тривалішої

експлуатації й посилення їх відповідальності за безпечну утилізацію своєї ж продукції після завершення користування нею. Водночас обивательську більшість слід відучувати від необгрунтованих споживацьких апетитів і впроваджувати податки за сміття, яке вони продукують. Слід створювати передумови для формування замкнених циклів функціонування виробництва, яке неухильно зменшуватиме залучення додаткових ресурсів з природи (зокрема через ціни на них) і разом з цим постійно обмежуватиме обсяги відходів, у першу чергу тих, які створюють проблеми для довкілля на тривалій час. Старе гасло, що «економіка має бути економною» має отримати наповнення новими, актуальнішими для сьогодення смислами.

Як і зараз, головним замовником для економіки мають залишитися споживачі й задовольняти свої потреби через ринок. Держава має здійснювати цілеспрямований вплив на поведінку його суб'єктів. Використання отриманих грошових доходів економічними одиницями має контролюватися з боку інститутів держави, визначаючи для них культурний та науково-технічний капітали, енерго- та природозберігаючі технології як пріоритетні напрямки інвестування в національну економіку, як найкраща можливість легально суттєво зменшувати рівень податкового навантаження на свою діяльність.

Вкрай важливо змінити мотивацію суб'єктів економічної діяльності, що панує на сьогодні. Орієнтація на максимізацію грошових доходів стала на сучасному етапі головною причиною бурхливого розвитку фінансового капіталу, що проявив себе як фіктивний, породивши колосальні деформації в організації економіки і втрату керованості процесів, які у ній розвиваються [3, с. 459–445]. Джерелами цих негативних процесів стали існуюча, руйнівна для виробників благ кредитна система, масштабні фінансові спекуляції, а найголовніше – фактична неможливість збільшувати грошовий дохід без нанесення збитків іншим учасникам ринкової взаємодії. Суттєві податки на розкіш і на надвелику спадщину слід використовувати як інструменти забезпечення зміни форми і сфери самоствердження людей у суспільстві, що водночас дозволить знижувати соціальні контрасти, пом'якшувати соціальні суперечності в суспільстві, запобігати надмірній концентрації капіталу в одних руках і розвитку монополістичних тенденцій.

У теорії сталого розвитку значною мірою гострота проблем, що швидко нагромаджуються, вже була актуалізована, проте у ній, як і в теорії Карла Маркса, недооцінена людська природа – прагнення індивідів до порівняльного самоствердження, на що звернув увагу американський економіст Торстейн Веблен у своїй теорії бездіяльного класу, і важливості для кожного наповнювати своє життя певним смислом, що розкрив у своїх працях Віктор Франкл [5]. А це свідчить про необхідність не лише обмежувати рамки свободи самореалізації людей у виробництві, споживанні й нагромадженні багатства, але й водночас створювати умови в інших сферах для їх безпечного для суспільства індивідуального самоствердження. Важливість такого переходу ставатиме все більш актуальною при переході економіки до шостого технологічного укладу і суттєвого зниження потреби в робочих руках у матеріальному виробництві.

Іспанський філософ Хосе Ортега-і-Гассет обгрунтовував, що в сучасному світі люди, підпорядкувавши собі планету, водночас перестали володіти самі собою. Незважаючи на те, що вони отримали у своє розпорядження потужніші засоби, ширші можливості, всеосяжніші знання, ніж будь-коли у своїй історії. Абсолютна більшість сучасників лише пасивно втягується в існуючі процеси, не особливо задумуючись над їх спрямованістю, керуючись переважно своїми короткотривалими вигодами, не маючи цілісного розуміння смислу існуючої динаміки, незважаючи на те, що кожен робить свій внесок у неї. При цьому усі досягнення сучасної цивілізації так і не змогли зробити життя людей безпечнішим і щасливішим, що вказує на ознаки смислової кризи у суспільстві.

Визріли передумови перепідпорядкування науково-технічного прогресу й особистих інтересів людей необхідності збереження сприятливих умов для виживання

людства. Метою економіки має стати забезпечення суспільства умовами для творення досягнень вищого порядку – культурно-інтелектуально-духовних благ, які у процесі споживання не вичерпуються, а примножують потенціал соціуму і його можливості. Задоволення базових природних потреб має виступати лише матеріальною основою для примноження благ вищого порядку. Як окремі соціуми, так і людство в цілому мають бути націлені нижче трансформувати у вище, фізичні хліб і тепло – в науку, технології, музику, літературу, архітектуру і т.д. Це буде реальний прогрес для людей, а не процес, для якого Homo sapiens лише один із багатьох ресурсів.

На постіндустріальній стадії розвитку стало очевидним, що вкладання в особистісний розвиток людей є однією з найвдаліших інвестицій, що забезпечує довготривалий позитивний вплив на економіку. Опанувавши інформацію в якості капіталу, людство відкрило для себе, що розвиток культурного потенціалу особистості й суспільства в цілому, яке знаходить своє відображення у рівні ефективності інститутів, здатний стати засобом нескінченного прогресу. Після усвідомлення ролі інформації в досягненнях економіки прийшов час збагнути, що її творці (людський капітал) важливіші, а організація процесу примноження ними творчих здобутків і їх втілення (інституційний капітал) в суспільну практику є ще ціннішою, ефективність якої безпосередньо залежить від моральності в суспільстві.

Надмірні обсяги золота, здобутого від пограбування цивілізацій Америки, не врятували Іспанію від скочування у відсталість і бідність, а індустріальні потужності СРСР, за відсутності ефективних інструментів їх удосконалення, не змогли запобігти його економічному краху, водночас, як продуктивний культурний капітал німців та японців дозволив їм, після нищівної поразки Німеччини та Японії у Другій світовій війні, за історично короткий час відродити свої країни.

Те, що усвідомлення спільного інтересу може забезпечувати не гірші, а навіть кращі економічні результати, доводить менеджерська революція в Японії. Зокрема, в японських фірмах зуміли створити сприятливі умови для перетворення набутих окремими індивідами знань і досвіду в колективні, чого тривалий час не вдавалося в американських та європейських компаніях, у яких панує зосередженість на оцінюванні внеску кожного працівника зокрема. Вирішальним чином завдяки культивуванню солідарності кожного з інтересами колективу і всіх з окремими своїми представниками в японських компаніях вдалося сформувати ефективний інноваційний процес на основі організації постійного примноження знань своїх фірм, якими всі з охотою діляться. Якщо усвідомлення спільного інтересу змогло дати кращий результат, ніж егоїстичний інтерес у веденні бізнесу, то такий позитивний досвід здатен стати в нагоді й при реалізації масштабніших завдань – перебудові самих системоформуючих принципів в організації сучасної економіки. Французький філософ Альбер Камю дійшов висновку, що оптимальною моделлю людської цивілізації є та, в якій будуть збалансованими суспільні та індивідуальні інтереси.

Японський підприємець Коносуке Мацусіто відзначив, що у війни та економіки є багато спільного. Війни в історії людства, незважаючи на трагедії, які вони приносять людям, дуже часто ставали потужними каталізаторами якісних змін. Сучасна війна, яку змушена вести Україна, несе у собі цілий комплекс протиріч, що потребують вирішення. Одним із них є протиборство двох відмінних моделей економіки – екстенсивної та інтенсивної, а також різних форм капіталу – природного та інституційного. Війна як своєрідний експеримент дозволяє виявити найперспективніший капітал, на який робитимуть ставку учасники економічних змагань у період після її завершення до наступного великого катаклізму. Правильні висновки з практики реагування на екзистенційні виклики дозволяють краще підготуватися для ефективного реагування на наступні масштабні загрози.

Висновки. Економіка потрібна суспільству в якості сфери з виробництва необхідних благ, а не як простір змагання за нагромадження знаків багатства. У той час, коли можливості виробляти і здатність споживати матеріальні блага людьми є обмежені, можливості створювати нематеріальні цінності та задовольняти ними відповідні потреби людей можуть виявитися безмежними. Окрім того, нематеріальні блага не створюють руйнівних «пухирів», як це має місце у фінансовій сфері, що зумовлює перспективність переходу економіки від етапу панування банків і фондових бірж до періоду випереджаючого розвитку продуктивного культурного капіталу.

Експонентне наростання системних кризових явищ в економіці та у суспільстві загалом, що вже несуть загрозу масштабної еколого-економічної катастрофи, є ознаками вичерпання потенціалу існуючої парадигми розвитку. Світова економіка підходить все ближче до межі зростання матеріального виробництва й межі зростання фінансових «пухирів», що буде актуалізувати потребу зміни вектора її розвитку вже у найближчій перспективі. Орієнтація економіки на кількісне зростання «одноразових» матеріальних благ потребуватиме зміни на пріоритет якості й довготривалості їх використання. Водночас, визрівають передумови необхідності засобами вольових рішень органів державної влади (або ж об'єднань держав) змусити фінансовий капітал (його власників) поступитися нинішнім панівним становищем в економіці, який був досягнутий ним не через об'єктивні закони розвитку економіки, а через активне лобювання ним своїх інтересів. У першу чергу, слід взяти під контроль держави кредитну політику банків та діяльність великих учасників на ринку цінних паперів.

Нову парадигму розвитку для економіки має сформувати держава як головний інструмент у розпорядженні суспільства, для чого вона має набути суб'єктності й почати відігравати цілепокладаючу, організуючу, стимулюючу, координуючу й синхронізуючу ролі в процесі функціонування й розвитку економіки. Егоїстичний інтерес як мотив має поступитись необхідності постійного пошуку балансу інтересів особистих та суспільних, цивілізації і природи, що зумовлює необхідність повернення моральності в економіку й перетворення виробництва матеріальних благ на інфраструктуру, а сфер, де люди реалізують свій творчий потенціал, – у смислоформуюче осердя суспільства. Не максимізація грошових доходів, а довготривала стратегія зростання потенціалу продуктивного культурного капіталу соціуму має стати метою економіки. Люди для економіки мають стати важливішим пріоритетом, ніж інтереси спекулятивного фінансового капіталу, а індекс людського розвитку – більш значущим, ніж грошові доходи компаній, які маніпуляціями стимулюють попит для задоволення штучних потреб. Більшість необхідних відкриттів для переходу вже зроблені – необхідні лише колективна воля для об'єднання розрізнених результативних нововведень, багато з яких вже успішно працюють в окремих країнах, в єдину систему і підпорядкування їх функціонування стратегічній меті, в центрі якої люди, безпечні умови їх життя та їх особистісний розвиток.

Conclusion. The economy is needed by society as a sphere for the production of necessary goods, and not as a space of competition for the accumulation of signs of wealth. At a time when people's ability to produce and consume material goods is limited, the opportunities to create intangible values and satisfy the corresponding needs of people can be limitless. In addition, intangible goods do not create destructive «bubbles», as is the case in the financial sphere, which determines the perspective of the transition of the economy from the stage of dominance of banks and stock exchanges to the period of anticipatory development of productive cultural capital.

The exponential growth of systemic crisis phenomena in the economy and in society in general, which already carry the threat of a large-scale ecological and economic disaster, are signs of the exhaustion of the potential of the existing development paradigm. The world

economy is getting closer to the limit of the growth of material production and the limit of the growth of financial «bubbles», which will actualize the need to change the vector of its development already in the near future. Orientation of the economy to the quantitative growth of «disposable» material goods will require a change to the priority of quality and longevity of their use. At the same time, the prerequisites for the need to force financial capital (its owners) to cede the current dominant position in the economy, which was achieved not through objective laws of economic development, but through active lobbying by him of his interests. First of all, the credit policy of banks and the activities of large participants in the securities market should be brought under state control.

A new development paradigm for the economy must be formed by the state, as the main tool at the disposal of society, for which it must acquire subjectivity and begin to play a goal-setting, organizing, stimulating, coordinating and synchronizing role in the process of functioning and development of the economy. Selfish interest as a motive must give way to the need to constantly find a balance between personal and social interests, civilization and nature, which determines the need to return morality to the economy and transform the production of material goods into infrastructure, and the spheres where people realize their creative potential into the meaning-forming heart of society. The goal of the economy should not be the maximization of monetary income, but a long-term strategy of increasing the potential of the productive cultural capital of society. People should become a more important priority for the economy than the interests of speculative financial capital, and the index of human development should be more significant than the financial income of companies that manipulate demand to satisfy artificial needs. Most of the necessary discoveries for the transition have already been made – all that is needed is a collective will to unite the disparate effective innovations, many of which are already working successfully in individual countries, into a single system and subordinating their functioning to a strategic goal, in the center of which are people, safe living conditions and their personal development.

Список використаних джерел

1. Андрушків Б., Грушко В. Зміни парадигм розвитку економіки, панівних форм капіталу та нові виклики сучасних трансформацій. Соціально-економічні проблеми і держава. 2020. Вип. 2 (23). С. 34–45. DOI: <https://doi.org/10.33108/sep2020.02.034>
2. Вебер М. Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика. Київ: Основи, 1998. 534 с.
3. Ільїн В. В. Фінансова цивілізація. Київ: Книга, 2007. 528 с.
4. Медоуз Донелла, Йорген Рандерс, Денніс Медоуз. Межі зростання. 30 років потому. Київ: Пабулум. 2018. 464 с.
5. Франкл В. Людина у пошуках справжнього сенсу. Психолог у концтаборі. Харків: Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2016. 160 с.

References

1. Andrushkiv Bogdan, Grushko Viktor (2020) Zminy paradyhm rozvytku ekonomiky, panivnykh form kapitalu ta novi vyklyky suchasnykh transformatsii [Changes in the paradigms of economic development, the dominant forms of capital and new challenges of modern transformations]. Sotsialno-ekonomichni problemy i derzhava [Socio-Economic Problems and the State] (electronic journal). Vol. 23. No. 2. P. 34–45. [In Ukrainian]. DOI: <https://doi.org/10.33108/sep2020.02.034>
2. Weber, Max (1998) Sotsiologhiia. Zahalnoistorychni analyzy. Polityka [Sociology. General historical analyses. Policy]. Kyiv: Osnovy. [In Ukrainian].
3. Ilin, Volodymyr (2007) Finansova tsyvilizatsiia [Financial civilization]. Kyiv: Book. (in Ukrainian).
4. Donella Meadows, Jorgen Randers, Dennis Meadows (2018) Mezhi zrostantia. 30 rokiv potomu [Growth limits. 30 years later]. Kyiv: Pabulum. [In Ukrainian].
5. Frankl, Viktor (2016) Liudyna u poshukakh spravzhnoho sensu [Man in Search of True Meaning. A psychologist in a concentration camp]. Kharkiv: Book Club “Family Leisure Club”. [In Ukrainian].